

FİLİSTİNLİ MÜLTECİLER VE ULUSLARARASI HUKUK

Abdülkadir Tok

İNSAMER
İHH İNSANİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

Referans için: Tok, Abdülkadir. "Filistinli Mülteciler ve Uluslararası Hukuk", İNSAMER, 24.07.2020.

Analiz

Günümüzde dünya genelindeki 25,9 milyonluk mülteci nüfusun 5,5 milyonunu Filistinli mülteciler oluşturmaktadır.¹ "Filistinli mülteciler" meselesinin ele alınacağı bu çalışmada ilk olarak Filistinlilerin maruz kaldığı zorunlu göçlerin başlangıcı olan savaflara kısaca değinilerek savaşın göçe etkisi değerlendirilecek, akabinde zorunlu olarak yapılan bu göçlere dair Birleşmiş Milletler'in (BM) tavrı, işgal ve ilhaklarla göçe sebep olan İsrail aleyhine alınan BM kararları ve Filistinli mültecilerin uluslararası sözleşmeler bağlamında hukuki statüsüne değinilecektir. Üçüncü aşamada ise işgal devleti İsrail ile Filistinli makamlar arasında gerek dolaylı gerekse doğrudan gerçekleştirilen uzlaşma görüşmeleri ve bu görüşmelerde alınan kararların Filistinli mülteciler açısından sonuçları ele alınacaktır.

Filistin toprakları, Osmanlı sonrası bölgeyi işgal eden İngilizlerin himayesinde, Siyonistler

tarafından organize edilen Yahudi göçlerine maruz kalmıştır. 1947 yılına kadar geçen çeyrek asırda binlerce Filistinli sivil çoktan topraklarından sürgün edilmiştir. Bölgeden çekilmeye başlayan İngilizler, Filistin meselesini BM'ye havale ederek problemi çok taraflı uluslararası bir soruna dönüştürmüştür. BM bünyesinde kurulan Filistin Özel Komitesi'nden (UNSCOP), Filistin'deki durumu inceleyerek 1 Eylül 1947'ye kadar bir rapor hazırlaması istenmiştir.

UNSCOP, Genel Kurul'a sunduğu raporunda bölgedeki İngiliz mandasının sona erdirilmesini ve Filistin'e bağımsızlık verilmesini oy birliğiyle tavsiye etmiş, ancak komite, bağımsız Filistin'in nasıl bir devlet olacağı konusunda fikir ayrılığı yaşamıştır. Hazırlanan azınlık raporu federal bir devleti uygun görse de çoğunluk raporu, mandanın biri Arap, diğeri Yahudi iki devlete bölünmesini ve Kudüs'e

İNSAMER
İHH İNSANİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

uluslararası bir statü tanınmasını öngörmüştür; yani çoğunluk raporu Filistin’de iki bağımsız devlet seçeneğini gündeme getirmiştir. Siyonist liderler bu rapora sıcak bakarken, Arap liderler raporu reddetmiştir.²

BM Genel Kurulu 29 Kasım 1947 tarihinde aldığı 181 sayılı kararla ikinci raporu kabul etmiştir. Karar uyarınca ortaya konulan paylaşım planına göre, İngiliz manda rejiminin sona ermesiyle birlikte Filistin topraklarında biri Arap diğeri Yahudi olmak üzere iki bağımsız devletin kurulması ve Kudüs’ün silahlardan arındırılmış, BM Vesayet Konseyi’nin himayesinde uluslararası bir statüye sahip olması kararlaştırılmıştır.³ Söz konusu statünün 10 yıl yürürlükte kalmasına, daha sonra da referandum yoluyla halkın görüşüne başvurularak Kudüs’ün statüsünün tekrar gözden geçirilmesine karar verilmiştir.

Siyonistlerin, söz konusu bölünme planıyla kendilerine hediye edilen Filistin topraklarında 15 Mayıs 1948 tarihinde “İsrail Devleti”ni ilan etmeleri üzerine Mısır, Ürdün, Suriye, Irak ve Lübnan’dan binlerce gönüllü savaşmak için Filistin topraklarına gitmiştir.⁴ Ancak bu asimetrik savaş, tüm Batılı ülkelerin desteğini arkasına alan Siyonist rejim lehine neticelenmiştir. Bu savaşın en ağır sonucu ise, o sırada nüfusu yaklaşık 1,2 milyon olan Filistin’den 780.000 sivilin çevre ülkelere (Suriye, Ürdün, Lübnan, Gazze vd.) göç etmek zorunda kalması ve bölgede büyük bir mülteci sorununun ortaya çıkması olmuştur.⁵ Filistinliler, kaybettikleri bu savaşı Nakba (Büyük felâket, kara gün) olarak adlandırmaktadır.

Filistinli sivillerin boşaltmak zorunda kaldığı topraklara bölgeye yeni gelen Yahudi yerleşimciler iskân edilirken, 1967 yılında yaşanan 6 Gün Savaşı yeni bir göç dalgasına daha sebep olmuştur. Yaklaşık 325.000 Filistinlinin daha topraklarını terk etmek zorunda kaldığı⁶ bu savaşla İsrail, işgal ettiği toprakların miktarını dört katına çıkarmıştır.⁷ Böylece iki savaş ve arası dönemde yaklaşık 1 milyon Filistinli başka ülkelerde mülteci konumuna düşmüştür.

BM ve Filistinli Mülteciler

BM Genel Kurulu, 1948 ve 1967 savaşları akabinde yerlerinden edilen Filistinli mültecilerin geri dönüş hakkını korumak amacıyla bazı komisyonlar kurmuş ve meseleyi doğrudan ele alan bir dizi karar çıkartmıştır.

Bu minvalde ilk adım 1948 yılında atılmıştır. Bölgedeki sorunların bizzat yerinde tespit edilebilmesi için İsveçli arabulucu Kont Bernadotte, incelemeler yapmak ve bir rapor hazırlamak üzere Filistin’e gönderilmiştir. Bernadotte hazırladığı raporda, BM Genel Kurulu’nun mültecilere acilen yardım etmek için çalışma başlatması, mültecilerin güvenliklerinin sağlanması ve İsrail işgali altındaki yurtlarına geri dönebilmeleri için karar alınması gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine BM Genel Kurulu, 19 Kasım 1948’de aldığı 212 (III) sayılı kararla BM Filistin Mültecilerine Yardım Teşkilatı’nı (UNRPR) kurmuştur.⁸ Bir süre sonra, Irak ve Lübnan’ın isteğiyle UNRPR’nin ismi Filistinli Mülteciler Yardım ve Çalışma Ajansı (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees-UNRWA) olarak değiştirilmiştir.⁹

Mültecilerin durumunu bizzat gördükten sonra bu kararın çıkmasını sağlayan Kont Bernadotte ise, kısa bir süre sonra Kudüs’te Siyonistler tarafından öldürülmüştür. Ancak bütün bu baskı ve yıldırma siyasetine rağmen uluslararası toplumun bir bölümü, Filistinli mültecilere yönelik hukuksuzlukların son bulması için -Batılı ülkelere rağmen- BM Genel Kurulu’nda Filistinliler lehine kararlar almayı sürdürmüştür.

Bu girişim ve çabalar sonucunda BM Genel Kurulu 11 Aralık 1948 tarihinde ünlü 194 (III) sayılı kararı almıştır. Kabul edilen ve “Filistin BM Gözlemcisi Raporu” başlığını taşıyan bu karara, Filistinli mültecilerle ilgili ilk uluslararası belge denilebilir. 194 sayılı kararla BM üyesi üç devletten (Türkiye, Fransa, ABD) oluşan “Filistin İçin Uzlaştırma Komisyonu” kurulmuştur. Komisyon, yeni yıldan (1949) itibaren iki tarafla (Filistin-İsrail) temaslara başlama kararı almış olsa da Filistinli mültecilerin geri dönüş hakkı, Siyonist İsrail rejimi tarafından engellenmiştir.¹⁰

1949'da BM üyeliği kabul edilen İsrail, üyelik ön koşulu olarak 181 sayılı kararın uygulanmasını kabul etmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere, karara göre Filistin topraklarında biri Arap diğeri Yahudi olmak üzere iki bağımsız devlet kurulacak ve Kudüs BM yönetimine bırakılacaktı. Lakin İsrail, Filistin'e ait toprakları işgale devam ederek bu kararı alenen ihlal etmeyi sürdürmektedir.¹¹

11 Aralık 1948 tarihli 194 sayılı ikinci BM kararı, İsrail'in örgüte üyeliğinin ön koşulu olmasına ve bu koşul da İsrail tarafından kabul edilmesine rağmen, Siyonistler hiçbir zaman bu kararı uygulamamıştır. Karara göre, savaş sebebiyle göç etmek zorunda kalan ancak geri dönmek isteyen mültecilerin topraklarına geri dönmeleri ve komşularıyla barış için yaşamaları sağlanacak; ayrıca İsrail mülteciler için tazminat ödeyecekti.¹²

Ne var ki Siyonistler, 12 Aralık 1948 tarihinde "olağanüstü hâl" ilan ederek zorla boşaltıp el koydukları Filistinlilere ait mülkleri, 20 Mart 1950'de çıkardıkları "Sahipsiz Mülkler" adlı bir kanunla kendi iç hukuklarına göre düzenleyip üzerinde tasarruf edilebilir hâle getirmiştir. Kanunda İslam Vakıf Emlakları da dâhil Filistin topraklarının tamamı "sahipsiz mülk" olarak tanımlanmıştır.¹³

İsrail, 1967 Savaşı'ndan sonra işgal ve ilhak politikalarıyla BM'nin kendisine tahsis ettiği toprakları dört katına çıkarmış ve ele geçirdiği topraklarda yaşayan Filistinlileri de göçe zorlamıştır. Bu durum karşısında BM, Kasım 1967'de aldığı 242 sayılı kararla Siyonistlerin işgal ettikleri yerlerden çekilmelerini ve Filistinli mültecilerin geri dönüşüne izin vermelerini istemiş;¹⁴ ancak bugüne kadar ne bu karar ne de sonraki yıllarda alınan 338 sayılı karar uygulamaya geçirilmiştir.

Uluslararası Sözleşmeler ve Filistinli Mülteciler

Mülteciler meselesine ilişkin uluslararası hukukta iki önemli araç bulunmaktadır. Bunlardan biri 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki

Statüsüne Dair Cenevre Sözleşmesi, diğeri ise 1967 tarihli mültecilerin hukuki statüsüne ilişkin New York Protokolü'dür. Bu iki önemli araca BM Genel Kurulu'nun 10 Aralık 1948 tarihinde kabul ettiği İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (İHEB) de dâhil edilebilir.

Daha çok "Cenevre Sözleşmesi" olarak bilinen Mültecilerin Hukuki Statüsüne Dair Sözleşme, BM Genel Kurulu tarafından 14 Aralık 1950 tarihli konferansta kabul edilmiş, 28 Temmuz 1951'de Cenevre'de imzalanmış ve 22 Nisan 1954 tarihinde de yürürlüğe girmiştir. Sözleşme ile literatürde ilk kez bir mülteci tanımı yapılmış, mültecilerin hakları ve standartlarının çağdaş bir listesi verilmiş, mülteci iadesinin sınırları ile geleneksel hukukta bulunan "geri göndermeme" ilkesi, sözleşmeyle hüküm altına alınmıştır.¹⁵ Sözleşme metninde mülteci şöyle tanımlanmıştır:

"İrki, dini, milliyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri sebebiyle zulme uğrayacağından haklı gerekçelerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen her şahıs."

Sözleşmenin 1. maddesinin D bendine göre sözleşme, BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) dışında, BM'nin herhangi bir organı veya kuruluşundan yardım alan kişileri kapsamamaktadır.¹⁶ Bu bağlamda Filistinli mülteciler, BM Filistin Uzlaştırma Komisyonu (UNCCP) ve UNRWA'nın koruması altında bulunmalarından dolayı, 1951 Sözleşmesi ve UNHCR'nin korumasından mahrumdurlar. Öte yandan UNRWA gibi uluslararası kuruluşların çalışmaları, mültecilerin belli başlı sürgün mahallerindeki bireysel sorunlarını çözmek ve yardımcı olmaktan öteye gitmemektedir.

Belirtmek gerekir ki, mültecilerin geri dönüş hakkına dair herhangi bir düzenleme içermeyen bu sözleşme, ancak kısmi bir etkiye sahiptir. Sadece mültecilerin zulüm nedeniyle ayrıldığı ülkelerine gönüllü olarak yeniden yerleşmeleri hâlinde mülteci statüsünün sona ereceğini beyan etmekle sınırlıdır.¹⁷

31 Ocak 1967 tarihinde imzaya açılan mültecilerin hukuki durumuna ilişkin 1967 Protokolü, 4 Ekim 1967 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Cenevre Sözleşmesi sadece 1 Ocak 1951 tarihinden önce meydana gelen olaylar sonucu mülteci olmuş bireylere uygulanırken dünyada mülteci nüfusun gittikçe artması üzerine mültecilerin hukuki statüsüne ilişkin 1967 Protokolü kabul edilmiştir. Bu protokolle sözleşmenin uygulanmasında orijinalinde bulunan tarih ve coğrafya sınırlaması kaldırılarak, mültecilerin kapsamı genişletilmiştir. 1967 New York Protokolü ile değişikliğe uğratılan Cenevre Sözleşmesi, bugün mültecilerin haklarını koruyan en önemli uluslararası belgedir.¹⁸

1967 Protokolü her ne kadar mülteciler için uluslararası alanda belli hukuki düzenlemeler yaparak birtakım standartlar oluşturmaya çalışsa da devletler ve bölgeler arasındaki siyasi ve ideolojik baskılardan kaynaklanan mülteci akınlarını ve göç etmek zorunda kalan mültecilerin sorunlarını tam olarak bertaraf edememiştir. Dolayısıyla Filistinli mülteciler de kendilerine verilmesi gereken temel haklardan (özellikle geri dönüş hakkı) ve insan olmanın gereği olarak hakkettikleri muamelelerden mahrum kalmaktadırlar.

BM Genel Kurulu 10 Aralık 1948 tarihinde aldığı kararla İHEB'i kabul etmiştir. İHEB'in en önemli özelliği, insan haklarına evrensel bir boyut kazandırması ve böylece kendinden sonra artık daha etkili koruma mekanizmalarıyla donatılan sözleşmelere önayak olmasıdır. Bildirinin 13. maddesinin 2. cümlesi mültecilerin durumu ile alakalıdır. Maddeye göre; "Herkes, kendi ülkesi de dâhil olmak üzere, herhangi bir ülkeden ayrılma ve ülkesine yeniden dönme hakkına sahiptir."¹⁹ Maddeden Filistinli mültecilerin

de yararlanma hakkı vardır. Ancak BM Genel Kurulu kararlarının birçoğu hukuken bağlayıcı nitelikte olmadığı için İHEB'in de hukuksal bir yaptırım gücü yoktur. Bu sebeple belge sadece belli konularda devletlere yardımcı kaynak olmaktan öteye gidememiştir.

İsrail-Filistin Müzakereleri ve Filistinli Mülteciler

Filistinli makamlarla İsrail arasında başta Kudüs ve Filistinli mülteciler olmak üzere temel birçok sorunu çözüme kavuşturmak için Madrid Konferansı, Oslo Süreci ve Camp David görüşmeleri gibi birçok görüşme gerçekleştirilmiştir. Fakat görüşmelerin tamamı neticesiz kalmış, Filistinlilerin önemli sorunlarından hiçbiri çözüme kavuşturulamamıştır.

1991 yılındaki Körfez Savaşı'ndan sonra ABD Ortadoğu'da diplomatik açıdan oldukça önemli bir konum elde etmiştir. Bu dönemde Ortadoğu'daki politikalarını hayat geçirebilmek için bölgede öncelikle istikrarı sağlaması gerektiğinin farkında olan ABD, bu çerçevede İsrail-Filistin çatışmasının çözümü için bazı diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Taraflar arasındaki çatışmanın sona erdirilmesi adına dönemin ABD Dışişleri Bakanı James Baker, sık sık Ortadoğu ülkelerine ziyaretler gerçekleştirmiş ve barış sürecine Arap ülkelerini de dâhil etmeyi planlamıştır. Bu amaçla Ekim 1991'de bölge ülkeleri ve Filistin'in İsrail ile olan problemlerini çözüme kavuşturmak için Madrid'de bir konferans düzenlenmiştir.²⁰

Madrid Konferansı'nda BM Güvenlik Konseyi'nin 242 ve 338 sayılı kararları (barış karşılığında topraklardan çekilme) esas alınarak adil, sürekli ve kapsamlı bir barış çağrısında bulunmuş ve Filistinli mültecilerin kendi ülkelerine geri dönme hakkı konusu çözüme kavuşturulmak istenmiştir. Lakin 1992 yılında ABD'de yapılacak olan başkanlık seçimlerinin yaklaşması ve İsrail'in Hamas ve İslami Cihad üyelerini sınır dışı etmesiyle Madrid süreci askıya alınmıştır. Mevcut problemleri çözme

konusunda başarısız olan Madrid Konferansı, Filistin ve bölge ülkelerinin İsrail ile doğrudan görüşmeleri açısından sembolik bir önem taşımaktadır.²¹

1991'den itibaren İsrail Başbakanı İzak Rabin ve Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) lideri Yaser Arafat Oslo Süreci olarak adlandırılan barış görüşmelerini başlatmıştır. Gizli görüşmelerin ardından 1993 ve 1995 yılları arasında Oslo Süreci'nde FKÖ ile İsrail arasında; İlkeler Bildirgesi, Kahire Anlaşması, Washington Anlaşması ve Paris Protokolü'nü içeren bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Sekiz ay süren Oslo I Süreci 13 Eylül 1993'te tamamlanmış ve "İsrail-FKÖ İlkeler Bildirgesi"nin kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. Oslo I Süreci Gazze Şeridi ve Eriha ile alakalı olarak 1994 yılında imzalanan Kahire Anlaşması ile yürürlüğe girmiştir; ancak Oslo I'de Filistinli mültecilere dair herhangi bir hüküm yer almamıştır.²²

Kahire Anlaşması'ndan sonra 28 Eylül 1995'te imzalanan "Oslo II" yani "Batı Şeria ve Gazze Şeridi Geçici Anlaşması" ile Filistin Ulusal Otoritesi'nin Batı Şeria'nın büyük şehirlerini de içine alacak şekilde genişletilmesi üzerinde mutabakat sağlanmış ve bu anlaşmaya mültecilerin durumu da dâhil edilmiştir. İlgili madde uyarınca Kudüs, yerleşimciler, sığınmacılar ve mültecilerin durumunun ele alınacağı nihai statünün en geç Ekim 1996'ya kadar görüşülmesi kararlaştırılmıştır. Ancak nihai anlaşma merhalesine bırakılan mülteciler sorunu, sonraki yıllarda hiçbir şekilde gündeme getirilmemiştir. Bu yönüyle Oslo İlkeler Anlaşması ve ona bağlı olarak imzalanan diğer bütün anlaşmalar, Filistinli mültecilerin

yurtlarına dönmelerinin yolunu tamamen kapatan anlaşmalar olmuştur.²³

Temmuz 2000'de ABD Başkanı Bill Clinton, İsrail ve Filistin Yönetimi liderlerini barış görüşmelerini sürmeleri için Maryland Camp David'e davet etmiştir. Bu zirvenin amacı; iki tarafın sınırlar, yerleşimler, mülteciler ve Kudüs ile ilgili "daimi statü" sorunlarının da dâhil olduğu konularda bir anlaşmaya ve çözüme varmalarını sağlamak olarak açıklanmış; ancak bu görüşmeler de başarısızlıkla neticelenmiştir. Camp David'i başarısızlığa uğratan temel faktörler ise Kudüs ve mültecilerin geri dönüş hakkına adil bir çözüm bulunmamasıdır. Mülteciler konusunda İsrail'in kesinlikle geri adım atmaya yanaşmaması ve BM kararlarına aykırı biçimde sadece sınırlı bir tazminatla durumu geçiştirmeye çalışması, Filistinliler açısından kabul edilemez olduğundan görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Kaldı ki Filistinlilerin 194 sayılı BM kararıyla öngörülen geri dönüş hakkından vazgeçmelerini isteyen bir anlaşmaya imza atmalarını beklemek kabul edilemez bir durumdur.²⁴

Müzakerelerin dönüm noktalarından biri de Ariel Şaron'un Mescid-i Aksa'ya düzenlediği baskındır. Olay kısa süre içinde Aksa İntifadası olarak da bilinen İkinci İntifada'nın başlamasına sebep olmuştur. Akabinde yapılan seçimlerde Ariel Şaron'un iktidara gelmesiyle de barış müzakereleri kesilmiştir. Sonraki yıllarda Şaron'un halefleri Ehud Olmert ve Benyamin Netanyahu dönemleriyle birlikte de görüşmeler süreci tamamen sona ermiş ve mültecilerin geri dönüş hakkı dâhil Filistinlilerin tüm hakları iptal edilmiştir.

Sonnotlar

- ¹ <https://www.unhcr.org/tr/24189-dunyadaki-insanlarin-li-yerinden-edilmis-durumda-unhcr-kuresel-egilimler-raporu.html>
- ² William L. Cleveland, Modern Ortadoğu Tarihi, (Çev. Mehmet Harmanlı), İstanbul: Agora Yayınları, 2008, s. 265-301.
- ³ <http://www.unicankara.org.tr/filistin/2.html>
- ⁴ Süleyman Özmen, İsrail ve Etnik Dini Çatışmalar, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s. 187-203.
- ⁵ Garbis Altınoğlu, Filistin-İsrail Dosyası: Tanıklıklar, Makaleler, Belgeler, Mülakatlar, Şiirler, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2005.
- ⁶ Reyhan Doğan, İki Kimlik İki Varoluş Mücadelesi Olarak İsrail Filistin Sorunu ve Etkileri, Yüksek Lisans Tezi, Ocak 2015.
- ⁷ Çağla Gül Yesevi, "İsrail'in Devlet İmajının Şekillenmesi", Bilge Strateji, c. 9, S. 16, Bahar 2017, s. 97-129.
- ⁸ Fahir Armaoğlu, Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988), İstanbul: Kronik Kitap, 2017, s. 107.
- ⁹ <https://en.wikipedia.org/wiki/UNRWA> / <https://www.unrwa.org/who-we-are/frequently-asked-questions>
- ¹⁰ <http://www.unicankara.org.tr/filistin/2.html>
- ¹¹ Demet Gökçinar, Arap-İsrail Uyuşmazlığında Filistin Sorunu, T.C. Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.
- ¹² <http://www.unicankara.org.tr/filistin/2.html>
- ¹³ Minber-i Aksa dergisi, 35. sayı, Temmuz-Ağustos-Eylül 2018, s. 38-44.
- ¹⁴ Hazir Nuhiç, Uluslararası Hukuk ve Birleşmiş Milletler Kararları Çerçevesinde Saldırı Kavramı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, &<http://www.unicankara.org.tr/filistin/3.html>
- ¹⁵ Halil Kalabalık, İnsan Hakları Hukukuna Giriş, Ankara: Seçkin Yayınları, 2019, s. 140-145.
- ¹⁶ Veysel Güneş, İnsan Hakları Bağlamında Göç ve Mülteciler, Maltepe Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Eylül-2019.
- ¹⁷ Sibel Safi, "Uluslararası Hukukta Mülteciler, Sığınmacılar ve Entegrasyonun Yasal Göstergeleri", İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl; 17 S. 34, Güz 2018, s. 31-63.
- ¹⁸ Kalabalık, s. 140-145.
- ¹⁹ http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/h_rigths_turkce.pdf
- ²⁰ Mustafa Torlak, Siyonizm'in Penceresinden Arap-İsrail Çatışmalarının Orta Doğu'daki Güç Dengesine Yansımaları, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve Küreselleşme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- ²¹ Reyhan Doğan, İki Kimlik İki Varoluş Mücadelesi Olarak İsrail Filistin Sorunu ve Etkileri, Yüksek Lisans Tezi, Ocak 2015.
- ²² Zahide Tuba Kor, Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine Filistin, İstanbul: İHH Kitap, 7. Baskı, Aralık 2010, s. 71.
- ²³ N. Neşe Kemiksiz, "Filistin Sorunu", Akademik Orta Doğu, c. 11, S.1, 2016.
- ²⁴ Tayyar Arı, "Filistin'de Kalıcı Barış Mümkün mü?", Akademik Orta Doğu, Cilt 2, Sayı 1, 2007.